

En tidsreise i Kverneland Group sitt lokale samfunnsansvar

KINE LARSEN

Denne artikkelen er et utdrag av Kine Larsens masteroppgave i endringsledelse fra Universitetet i Stavanger i 2013. Forfatteren viser hvordan utviklingen av tettstedet Kverneland fra bygdesamfunn til industrisamfunn henger nøye sammen med utviklingen av Kvernelands Fabrikk AS. Bedrift og lokalsamfunn levde på mange måter i et gjensidig avhengighetsforhold. I artikkelen peker hun på årsaker til at dette har endret seg og at båndene mellom bedrift og lokalsamfunn ikke lenger er like sterke.

Klokken er 15 en flott fredags ettermiddag, det er helg og sirenen ljoer nede på Kvernlands Fabrikk AS sine områder - faktisk så høyt at hele bygden kan høre det. Men ingen legger særlig merke til det lengre, det er ikke brann eller ulykke, men den gamle alarmeren til Sivilforsvaret som settes i gang hver fredag. Dette, som egentlig er en test på om sirenen fortsatt virker, har blitt et signal for fabrikk og bygden om at en kan senke skuldrene og slappe av, at det er helg. Det er en symbolsk handling som har eksistert i flere tiår.

Når klokka slår 15 en fredags ettermiddag i dag, blir folk muligens litt irritert over at sirenen fortsatt ringer. Det er ingen som stopper opp, nyter det og tenker "nå er det helg". Det opprinnelige fabrikkbygget er om et års tid borte, da reises det nye boligblokker og de siste minner om en annen tid på Kvernlands Fabrikk AS forsvinner.

Dette er en historie fra Kvernland Group¹, en global organisasjon med et sterkt rotfeste lokalt. Historien til Kvernland Group begynner i smien til Ole Gabriel Kvernland i 1879. Det var grunnlaget til Kvernlands Fabrikk som ble en av verdens største produsenter av landbruksredskaper. Det er en historie om en bedrifts tilstedeværelse i et lite lokalsamfunn. Det er på mange måter fortellingen om en liten del av det norske landbruket. Kvernlands Fabrikk er direkte årsak til bygden Kvernlands utvikling fra et bondesamfunn til et industrisamfunn.

Det er altså snakk om Kvernlands Fabrikk og tettstedet Kvernland. Flere generasjoner har diskutert hvilket stedsnavn som var mest passende, og

det som nå heter Kvernland har tidligere blitt kalt både Frøyland og Kvernland. Alle navnene er en del av historien, lokalsamfunnet heter nå Kvernland. Det viktige er at alt kan spores tilbake til Ole Gabriel Kvernland sin lille smie og hans visjoner om landbruksredskaper.

Denne artikkelen forteller hvordan Kvernlands Fabrikk har bidratt til lokalsamfunnet på Kvernland. Dette blir i dag ofte betegnet som bedriftens lokale samfunnsansvar. Lenge før samfunnsansvar ble et begrep, har bedrifter tatt ansvar for ulike sosiale tiltak. Det skjedde spesielt på mindre steder hvor foretaket kan betegnes som en hjørnesteinsbedrift, der hvor bedriften mer eller mindre har vært årsaken til at et tettsted vokste frem. I de fleste tilfeller har dette ført til at bedriften tok et viss sosialt ansvar overfor den voksende befolkningen. Andre eksempler som er verdt å nevne er Norsk Hydro, Bjølvefossen i Ålvik, Hardanger og DFU (De forenede Ullvarefabrikker) på Ålgård.²

Historien om Kvernlands Fabrikk AS startet på slutten av 1800-tallet, men det har bodd folk på Kvernland helt siden 500-tallet. Det var år med pest og sykdom som førte til lav eller ingen befolkning til tider. På 1800-tallet var folketallet oppe i rundt 80 ved Kvernlands- og Frøylandsområdet, for så å øke kraftig ved inngangen til 1900-tallet. Folk livnærte seg av jordbruk. Med noen hester, kyr, sauer og poteter klarte man å overleve. En av gårdene på Kvernland hadde en gårdssmie. Det var en viktig binæring for gården på den tiden. Smien sammen med et lite vassfall ble startpunktet på en svært viktig utvikling for bygden.

Ole Gabriel Kverneland sin smie var oppstarten til bedriften. Smien stod på fabrikkens område på Frøyland, men ble senere flyttet til sitt nåværende sted. I mange år har bygningen vært i bruk som museum hvor bedriftens gjester blir tatt med.

Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

Det var Ola Kverneland sammen med den nest eldste sønnen Gabriel som drev denne gårdssmien. I starten gjorde de det for eget bruk, men etter hvert tok de på seg oppdrag fra andre i bygden.³

Gabriel Kverneland ga fra seg ansvaret for gården til sønnen Tønnes. Den andre sønnen, Ole Gabriel Kverneland, flyttet til Frøyland og startet Kvernelands Fabrikk. Tønnes startet senere sin egen redskapsfabrikk i forbindelse med gårdssmien til faren Gabriel. I dag blir den kalt TKS AS. Da Ole Gabriel Kverneland opprettet Kvernelands Fabrikk, gjorde arbeiderne så mye av seg at navnet "Kverneland" overtok stedsnavnet etter Frøyland.⁴

Straks etter inngangen til 1900-tallet ser vi en eksplisiv vekst i området. Det som tidligere hadde vært

en bondebygd ble nå et tettsted basert på mye mer enn bare gårdsdrift. I 1900 var det 13 familier i bygden. I 1931 var det 38 familier. Mens i 1964 var det hele 197 familier med egen tomt og hus. Årsaken til dette var den nyoppretta smien på Frøyland, som også var den første smien på Jæren basert på produksjon og salg av landbruksredskaper. De første arbeiderne var blant annet Ole Gabriel Kverneland og broren Tønnes. I smien både bodde og arbeidet de. Da det omsider ble for trangt, bygde Ole Gabriel Kverneland huset, som senere ble kalt "Gubbahuset". På det meste bodde det rundt 20 personer der. Det var Ole Gabriel med familien samt gårdsfolk og arbeidere. Det var konen til Ole Gabriel Kverneland, Anna Malena, som styrte og stelte

Direktørboligen ved Kvernelands Fabrikk AS, som ble kalt «Gubbahuset» på folkemunne, ca. 1960.

Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Jærmuseet.

HVA ER ET LOKALT SAMFUNNSANSVAR?

En kort definisjon:

Samfunnsansvar handler om mer enn å utrede retningslinjer for hva som er forsvarlig behandling av miljø, samfunn og velferd. Samfunnsansvar er også relasjoner, samhandling med omgivelser, og hvordan verdiene som er skapt ivaretas.

FIRE FORMER FOR LOKALSAMFUNNSANSVAR:

1. Kultur og idrett. Innenfor denne kategorien finner vi ulike tiltak som sponsing av idrettslag, innkjøp av utstyr og drakter. Her får en ofte, men ikke nødvendigvis, logo eller reklameskilt som en verdi tilbake. Videre finner vi her bidrag til kulturelle institusjoner som skolekorps. De får almisser i form av innkjøp av uniformer og musikkutstyr, men får også mulighet til å opptre f.eks. på ulike bedriftsarrangement. Andre tiltak kan være å la lokale kunstnere ha utstilling i bedriftens lokaler. Bedriften kan også arrangere veldedighetsarrangement, hvor inntekten går til aktuelle grupper i lokalsamfunnet.
2. Samfunns- og allmennyttige formål. Denne kategori inneholder blant annet infrastruktur, som fremmer økonomisk utvikling av lokalsamfunnet ved for eksempel høyere lønninger og bedre forsikringer. Tomtepolitikk er et svært godt eksempel på denne kategorien. Bedriften bidro til en samfunnsutvikling og forskjøning av lokalsamfunnet. Andre eksempler var blant annet å stille losji til rådighet for korttidsarbeidere, låneordninger til ansatte og deres familier.
3. Utdanning. For å vise samfunnsansvar på utdanningsfeltet kan bedriften gi bidrag i form av penger til forbedring og utvidelse av skoler eller kjøpe utstyr og materiell til undervisningsformål. Bedriften kan la skolene overta utstyr bedriften ikke lenger har behov for, eller støtte opp under ulike program skolen har for vanskeligstilte barn. Videre kan bedriften bidra til ulike stipend og støtteordninger. Ofte har bedrifter fokus på lærlinger og ungdom som vil ut i arbeidslivet, ved å la dem jobbe i bedriften.
4. Helse og velferd Bedriften har fokus på arbeidsmiljø, helsetiltak i bedriften og i lokalsamfunnet, f. eks. bedriftshelsetjeneste og sykepleier ved skoler. Det kan finnes egne tilretteleggingsavdelinger ved bedriften. Videre kan bedriften gjennomføre velferdstiltak mot ansatte og innbyggerne, som sosiale sammenkomster, utlån av utstyr og lokaler, og bidra til å øke den generelle helsetilstanden i lokalsamfunnet. Bedrifter kan arrangere aktiviteter som sykkelløp, turer og turneringer for å øke fokuset på helse og velferd. En kan velge å fokusere på tiltak rettet mot barn, ungdom, pensjonister, syke eller friske.

i "Gubbauset"; 13 barn og flere arbeidere skulle hun holde styr på. Det var med andre ord mer enn nok å gjøre for Anna Malena.⁵

Til å begynne med var smien ikke nok for å få alt til å gå rundt. Derfor drev Ole Gabriel Kverneland sitt eget gårdsbruk ved siden av. Han levde etter et selvbergingsprinsipp, hvor gårdsdrift og produksjon av ploger, ljàer og harver skulle gi levebrødet. Prinsippet om selvberging førte han videre til sine arbeidere. Fra sin bror kjøpte han opp store areal udyrket mark som han solgte til arbeiderne. Poenget var at arbeiderne skulle ha noe annet å leve av enn den lille lønnen de fikk i smien, spesielt om det skulle komme dårlige tider. Med det fikk han arbeiderne til å bli livet ut og tettstedet til å gro frem.⁶ Det er her historien om Kvernelands Fabrikk sitt lokale samfunnsansvar starter.

De fleste som er oppvokst på Kverneland har levd og nytt godt av fabrikkens. Etter hvert som fabrikkens utviklet seg og ble større, viste det seg også et behov for andre ytelser i samfunnet, for eksempel tjenester som matvarebutikk, bensinstasjon, barnehager. Ut ifra dette, er det nærliggende å tenke at uten fabrikkens hadde det ikke vært noe lokalsamfunn.⁷

Ole Gabriel Kverneland var en aktiv mann, helt fra starten var han en drivkraft i det sosiale organisasjonslivet. Man kan si at i de tidligste årene var det stort sett menneskene i bygden selv som finansierte ulike lag og organisasjoner, men etter hvert som fabrikkens ble større ble også mye aktivitet i bygden støttet av Kvernelands Fabrikk AS. Det handlet ikke bare om å gjøre levevilkårene gode for arbeiderne, men også om

å bidra til at bygden som helhet fungerte.

Grunnleggeren i egen person var både rådgiver og venn for alle som bodde i bygden. Kameratskap og gode arbeidsforhold rådde helt fra starten. Ole Gabriel Kverneland var ikke bare en kamerat, men også en respektert mann. Han gikk alltid først inn i kirken, og satt selvsagt på første benk. Det var et tegn på hans autoritet og hans plass i lokalsamfunnet. Likevel var tettstedet en plass hvor alle møttes og samlet seg uansett hvilken rolle man hadde i lokalsamfunnet, det var ikke noe skille mellom direktør og bonde.⁸

Mennene i bygden spilte en viktig rolle i fabrikkens, mens kvinnene bidro spesielt til å skape et godt og trygt lokalsamfunn for alle som bodde her. Konen til Ole Gabriel Kverneland, Anna Malena, spilte en viktig rolle her. Hun var en dame som hadde spedbarn i 30 år. Mens det for Ole Gabriel var fabrikkens som tok opp

Dobbeltportrett av grunnleggeren av Kvernelands Fabrikk AS, Ole Gabriel Kverneland og kona Anna Malena Kverneland. Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Jærmuseet.

mye av hans tid, var det for Anna Malena misjonen som ble prioritert. Misjonsgruppen ble på mange måter det i samfunnet som, kanskje spesielt for kvinnenens del, fungerte som en kanal for sosial og intellektuell aktivitet. Her diskuterte de og lærte hverandre nye "husmorstriks". I tillegg ble det nok en del sladder.⁹

FABRIKKENS AKTIVITETER FOR DE ANSATTE OG LOKALSAMFUNNET - EN TIDSLINJE

1894

Ole Gabriel Kverneland startet byggingen av Storhuset, et nytt losjhus for arbeiderne i fabrikken. Det tidligere «Gubbahuset», huset hvor Ole Gabriel, hans familie og de første ansatte bodde, var blitt for lite. Storhuset ble utstyrt med hybler, matsal og kjøkken. I tillegg fungerte det som møtelokale for alle i bygden.¹⁰

1907

Ole Gabriel Kverneland var en autoritær leder i bygden. Han fikk blant annet til et postkontor på fabrikken. Det var lokalisert her frem til 1925. Ole Gabriel fikk politiløyve som ble brukt overfor ansatte som hadde anskaffet seg sprit fra Stavanger. Han trakk tenner hos folk som trengte det, samt fungerte som veterinær med hjemmelagede instrumenter.¹¹

1910

Kvernelands Fabrikks grunnlegger var aktiv i den lokale kampen for elektrisitet. Han var en del av E-verket sitt styre, og bidro dermed til at både fabrikken

og bygden Kverneland fikk elektrisitet før eksempelvis Bryne. Tidlig erstattet Ole Gabriel Kverneland vannhjulet med en turbin, og fikk en generator på plass, da ble elektrisitet et faktum. Dette viser hvilken drivkraft Ole Gabriel var for lokalsamfunnets utvikling. Kraftverket ble anlagt i 1910, og fra 1920 var bedriften og bygden tilknyttet det kommunale strømmettet.¹²

1920

Direktøren selger de første tomtene til de ansatte med familier. Hver av tomtene var opprinnelig på inntil ti mål, men på grunn av stor etterspørsel ble de redusert til to mål. De som ble ansatt ved fabrikken ble der hele livet. Av de ansatte var det ca. 90% som hadde bønder som foreldre. De kjente godt til redskapene som ble produsert. Dette førte til at bygden slik sett var relativt homogen med tanke på bakgrunn. Fra de tidligste årene er tomtepolitikken til Ole Gabriel Kverneland et av de tydeligste tegnene på aktivt lokalsamfunnsansvar. Det var en bevisst tanke bak det. Ole Gabriel ønsket ikke et samfunn dominert av industriboliger og brakker, som han hadde sett i Sauda. Ønsket var, som han selv betegnet det, en "hageby", og slik ble det.¹³

1923

Forsamlingshuset ble innviet. Ole Gabriel Kverneland med flere i førersetet, sørget for at bygden fikk et forsamlingshus. Ettersom Ole Gabriel var en troende mann, ble forsamlingshuset viktig for ham. Penger til byggingen kom fra fabrikken, basar, innsamlinger og fester. Forbedringer av forsamlingshuset tok ofte

Husene til Kvernelands Fabrikk sine ansatte står ferdig i Skudebergveien på Kverneland AS 1955.
Foto: Fotosamling Time Bibliotek, fotograf Sandor Horvath sr.

Husbygging i hagebyen på Kvernaland, ca. 1954.

Foto: Fotosamling Time Bibliotek.

Ole Gabriel seg personlig av, gjerne fra egen lomme om ikke fabrikken hadde midler til overs. Blant annet tok han kostnaden ved å legge inn vann og elektrisitet. Forsamlingshuset ble den sentrale samlingsplassen i bygden.¹⁴

1931

Frøyland Idrettslag ble opprettet med bakgrunn i bedriftsidrettsmiljøet på fabrikken. Det var hovedsakelig arbeiderne som ble med i dette idrettslaget. Før det fikk navnet Frøyland I.L., var navnet "Kvernaland Arbeidaridrettslag". I starten gikk det litt opp og ned med aktiviteten i Frøyland I.L. på grunn av lav innsats og det faktum at de aktive ikke hadde skikkelige treningsområder. I 1965 kom de i gang med fotball, og i 1966 fikk de bruke fabrikken sine garderobes og dusjer.¹⁵

1945

150 dekar med areal ble satt av til bygging av privat-hus, rundt 60 tomter skulle det bli. To mål på hver tomt, som selvfølgelig fortrinnsvis ble solgt til arbeidere ved fabrikken.¹⁶

Tomtepolitikken varte helt til slutten av 1960-tallet. Arbeiderne fikk tomt, og etter krigen fikk de også tilskudd til å bygge. Dette var som regel mer enn tomtens kostet, i prinsippet fikk de altså tomten gratis. Ved at arbeiderne eide egne tomter og hus, ble de en stabil arbeidskraft og pålitelige folk. Folk strømmet til Kvernaland og fabrikken for å ta seg jobb, men og for å skaffe seg bosted.¹⁷

1955

Gården til Kvernlands Fabrikk AS var den eneste i bygden som hadde traktor, denne ble lånt ut til alle gårdsbrukene i området som enda ikke hadde skaffet seg en, enten det var på grunn av lite penger eller dårlig tilgang. I 1960 hadde de fleste gårdsbrukene fått egen traktor.¹⁸

Fra opprettelsen av fabrikken og helt frem til 1973 hadde fabrikken egen gård hvor de holdt kyr og drev melkeproduksjon. Det var Kvernlandsgården som hadde den største melkeproduksjonen i bygden. Gården ble drevet og styrt av Kvernlandsfamilien.¹⁹

1956

Kvernaland Røde Kors ble opprettet. Initiativet kom fra ledelsen ved fabrikken. Røde Kors holdt møter i fabrikken, og var lokalisert i fabrikken sine lokaler.

Frøyland skole, tatt 10.04.1959.

Foto: Fotosamling Kvernlands Fabrikk AS, Jærmuseet.

Elever fra Frøyland skolekorps foran Frøyland skole.

Foto: Fotosamling Kvernlands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

Korpset hadde ansvar for blant annet holde vintervakt i fjellet på Gilja, og å drive ambulansen i bygden. Dette var svært positivt for bygden som nå hadde tilgang på ambulanse og helsepersonell om noe skulle skje.²⁰

1959

Det opprinnelige barneskolebygget ble for lite midt på 1950-tallet. Derfor måtte det bygges en ny skole. Fabrikken ga penger til den nye skolen i bygden samt skolekjøkken.²¹

1961

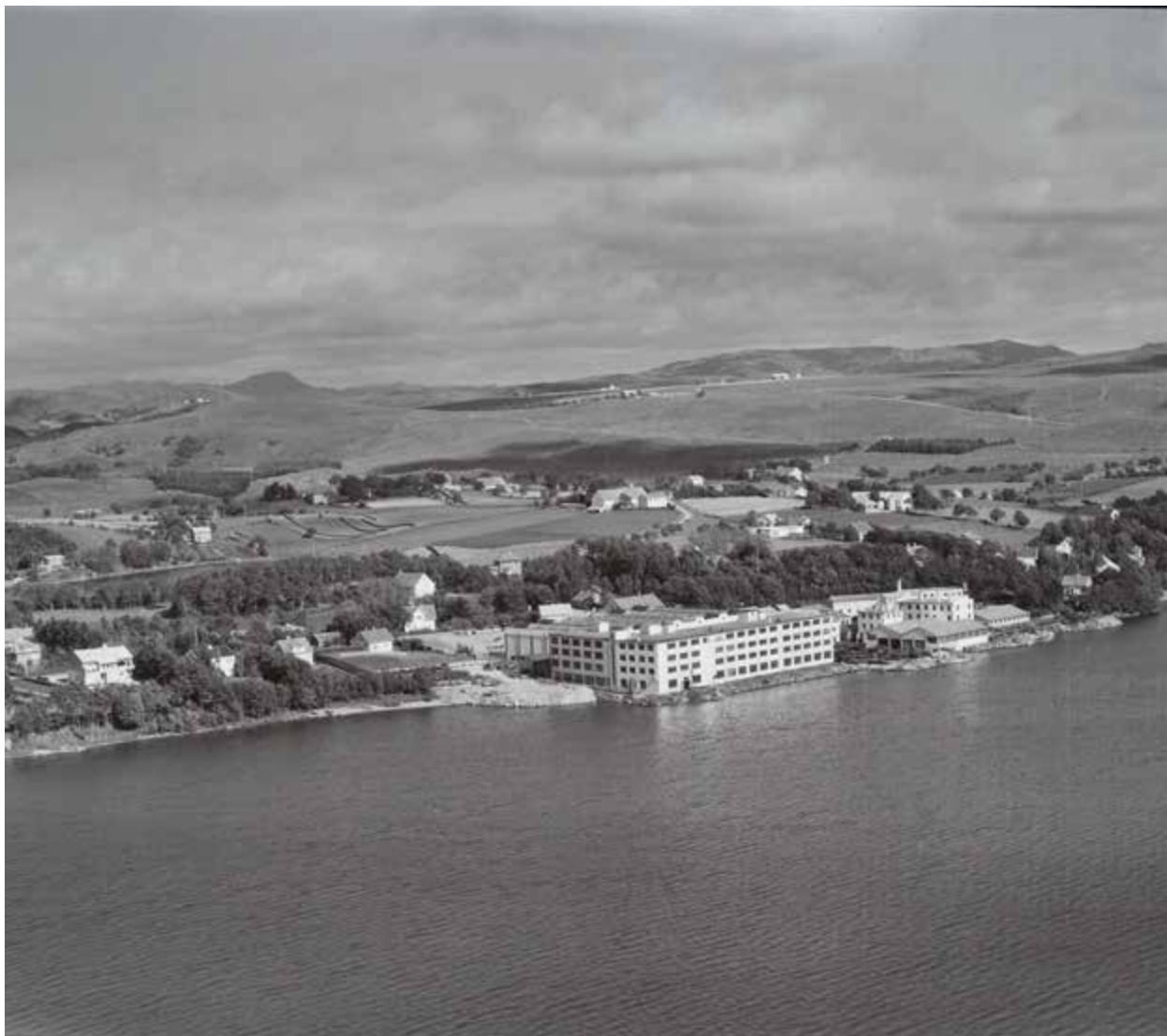
Frøyland skolekorps ble opprettet. Konen til Ole G. Kvernland III. var en stor pådriver for det. Sammen med flere andre, blant annet to arbeidere i fabrikk som fungerte som formann og dirigent i korpset,

sørget hun for at bygden fikk på plass et etterlenget skolekorps. Korpset skulle stå for musikk og underholdning til glede for innbyggerne. Fabrikken stod for innkjøp av instrumenter og uniformer.²²

1965

De siste regulerte tomtene på Kvernaland ble solgt til arbeiderne. Dette var på et området kalt Veidene. Fabrikken eier også Kalberg som de ønsker å regulere til tomtesalg, men dette er foreløpig ikke klart.²³ På denne tiden begynner også kommunen å regulere sine arealer på Kvernaland, som de har kjøpt av Kvernlands Fabrikk AS for utbygging.²⁴

Kvernland Fabrikk AS ble kåret til årets bedrift. Dette er stor stas for ledelsen, arbeiderne og innbyggerne på Kvernaland. At fabrikk fikk denne utmer-

Kvernelands Fabrikk AS ved Frøylandsvatnet sommeren 1962. Forskjellene i bebyggelsen er store i forhold til flyfotografiet i begynnelsen av artikkelen. *Foto: Widerøes fotosamling, Time Bibliotek.*

kelsen ga stor oppmerksomhet til både bedriften og bygden.²⁵

Kvernelands Fabrikk AS arrangerer juletefeste for hele bygden. Dette er et stort arrangement som blir godt mottatt av alle deltakere.²⁶

1966

Det blir opprettet nye idrettsgrener i bedriftsidretten, blant annet badminton og skyting. Dette er viktig fordi bedriftsidretten samler de ansatte og skaper en tilhørighet til både bedrift og bygd. De som ikke jobber ved fabrikkens er også velkomne til å bli med på treninger.²⁷

Det har alltid vært viktig for fabrikkens å ha dørene åpne for alle som ønsker å komme på besøk. Noen av arbeiderne kan finne dette forstyrrende, men for ledelsen er dette svært viktig med tanke på at alle som bor i området skal føle de er en del av bedriften. Ledelsen uttalte at dette gjøres fordi det er viktig for bedriftens renommé, og fordi fabrikkens er avhengig av oppfatningene til innbyggerne i bygden.²⁸

1967

Det er fortsatt stor pågang på tomter. Fabrikkens solgte 16 tomter på Håholen ved siden av de kommunale tomtene som også ble gitt fortrinnsvis til de ansatte ved fabrikkens. De 16 tomteeierne ble gitt 3000 kr i tilskudd når husene var på plass, med andre ord fikk de tomten gratis siden dette også var prisen på tomten.

Parkeringsplassen ved fabrikkens ble gitt til arbeiderne som ny fotballbane. Fabrikkens brukte mye penger på å lage denne fotballbanen, som blant annet

hadde full belysning.²⁹

Kvernelands Fabrikk AS tenner årlig julegranen på parkeringsplassen ved det opprinnelige fabrikk-anlegget. Her spiller korpset og bygdens innbyggere samles. Dette året skrives det også flere innlegg om ungdommer som skrur av lyspærer på julegranen, observante naboer følger med og rapporterer til både ledelsen ved fabrikkens og den lokale avisen, Jærbladet.³⁰

Bedriftshelsesenteret til Kvernelands Fabrikk AS på Øksnevad. På telefonen sykepleier Anna Lyse, i venterommet bak vinduet bedriftslege Asbjørn Kverneland og Kjell Olav Hauge.

Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

Ansatte ved Kvernelands Fabrikk AS bygger plastbåter i fabrikkens lokaler.

Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

1968

Kvernelands Fabrikk AS sørger for at bedriftslegeordningen kommer i gang, og det blir helsesjekk for alle ansatte. Asbjørn Kverneland blir fungerende bedriftslege, med seg har han en sykesøster. De holder til i egne kontorer ved fabrikken, og har kontortid daglig.³¹

Fabrikken bestemmer seg for å arrangere "Kånedag". Det ble et velferdstiltak fra fabrikken sin side for å knytte hjem og arbeid tettere sammen. Konene kom gruppevis for å få et bedre innblikk i hva som skjedde på fabrikkanlegget. Det ble et populært tiltak, og konene satte stor pris på å bli inkludert.³²

Røde Kors har lenge ønsket en hytte på Gilja, som de kan bruke som base når de har befaring her på vinterstid. Fabrikken bidrar med midler, i form av penger og utstyr, for å sette denne i stand.³³

Frøyland Idrettslag ønsker å samle inn penger til idrettslaget. Fabrikken stiller en av produksjonshallene på Øksnevad til disposisjon til en popkonsert med Sven-Ingvars. Dette var stor stas for alle i bygden, og oppmøtet var upåklagelig. Frøyland I.L fikk inn en god sum med penger, takket være hjelp fra fabrikken. På tross av at det krevde mye arbeid og innsats for å rydde bort alle maskiner, for å så rydde dem tilbake, så alle på dette som et flott arrangement.³⁴

Det gamle Storhuset forsvinner. Det blir revet fordi det var i så dårlig stand. I etterkant av dette begynner planleggingen av et nytt stort samfunnshus i bygden. Både befolkningen og fabrikken ser på dette som en nødvendighet. De ønsket et samlingslokale på linje med forsamlingshuset.³⁵

1969

Fabrikken er 90 år, og får mye oppmerksomhet. En jubileumsfest er på sin plass. Dette blir arrangert på fabrikken, skolekorpset spiller og det blir en folkefest.³⁶

Det har det siste året vært stor pågang av båtbyggere ved fabrikken. Alle ansatte kan etter arbeidstid få bruke fabrikkens lokaler til å bygge og oppbevare små plastjoller. Dette var et initiativ fra en av de ansatte, som fabrikkledelsen støttet. Det ble et vært populært tiltak. Jollene ble blant annet satt ut på Frøylandsvatnet, rett ved det opprinnelige fabrikkanlegget.³⁷

Kvernelands Fabrikk AS stiller gjerne sine lokaler til disposisjon for lag og foreninger. Speideren, bridgeklubben, musikkklubber og andre bruker spisesalen og festsalen til sine møter og aktiviteter.³⁸

Det er også et stort fokus på å ta inn lærlinger i bedriften. Man ser på dette som et viktig tiltak for den kommende arbeidskraft. Ofte er det sønner av de som allerede jobber ved fabrikken som ønsker å være lærlinger.³⁹

1971

Kverneland husmorlag arrangerer adventsfest for de eldre i bygden, dette gjør de i samsvar med fabrikken hvor de får låne festlokale.⁴⁰

1973

Fabrikken oppretter en kunstforening. De ansatte betaler en årlig kontingent. Fabrikken betaler tilsvarende beløp for å kjøpe malerier og skulpturer av ho-

Utstillingen til kunstforeningen i Kvernelands Fabrikk AS i 1997.

Foto: Fotosamlingen Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

Medlemmer i Kunstforeningen ved Kvernelands Fabrikk AS ser på utstilt kunst, desember 1973.

Foto: Fotosamlingen Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

vedsakerlig kjente lokale kunstnere. Dette er et av de få tiltakene som fortsatt består den dag i dag.⁴¹

Bedriftsidrettslaget som sammen med Frøyland Idrettslag utgjør idrettstilbudet til ansatte og innbyg-

gere på Kverneland, får nye drakter både for fotball- og handballaget av fabrikk. Draktene blir tatt godt i mot. Fotball- og håndballaget gjør det godt i turneringer og i divisjonen, så fabrikk var glad for å ha Kvernelandslogoen på draktene.⁴²

Lokalsamfunnet rundt fabrikk blir stadig større. Nye områder reguleres og utvikles til boligbygging, og flere institusjoner og lag ønsker å bli sponset av fabrikk. I den forbindelse er fabrikk delaktig som sponsor av en Danmarkstur for Engelsvoll Skolekorps. Hovedsakelig er det institusjoner i området Kverneland som blir prioritert av fabrikk, men det er ikke helt problemfritt å bedrive forskjellsbehandling.⁴³

1975

På tross av at det var et nedgangså, betalte bedriften for en ny brannstasjon ved fabrikk. De hadde fra før et stort brannvern, med til sammen 48 menn. Ved den nye brannstasjonen fikk en innlosjert både brannbil og ambulanse, til glede for Røde kors, de ansatte og innbyggerne.⁴⁴

Fabrikk tar miljøansvar. Tidligere rant all kloakk ut i Frøylandsvatnet, men nå kostet fabrikk på seg et helt nytt kloakkanlegg som var tilkoblet det kommunale systemet. En opprensing av Frøylandsvatnet starter så smått.⁴⁵

Speiderlaget og husmorlaget begynner med resirkulering av papp og papir for å samle inn penger til egne organisasjoner. Fabrikk støtter opp om dette og lar dem ha innsamlingen lokalisert på fabrikk sine områder. Mye av det som ble samlet inn kom fra

«Nissebesøk» på Kvernelands Fabrikk AS: barn utkledd som julenisser kommer ut av fabrikkporten på Frøyland 11. desember 1976.

Foto: Fotosamlingen Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

Juletre tennes med mange tilskuere foran Kvernelands Fabrikk AS 11. desember 1976.

Foto: Fotosamlingen Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

fabrikken. Miljø og resirkulering er fortsatt et ukjent felt for mange, tiltakene som ble satt i gang av speider og husmorlaget var nye og spennende.⁴⁶

1976

Frøyland Idrettslag driver Drive-in-bingo på fabrikken sin parkeringsplass. Det var et av tiltakene for å samle inn penger til idrettslaget og et eksempel på hvordan bedriften hele tiden er åpen for all aktivitet som skjer i området.⁴⁷

All tomteregulering er nå overlatt til kommunen. Arealene som fabrikken tidligere eide er utbygd, men fortsatt får arbeiderne ved fabrikken førsterett ved de kommunale tomtene.⁴⁸

Endelig innføres de nye begrepene "forurensing og miljøvern". Fabrikken bruker to millioner kroner til forbedring av Frøylandsvatnet, hvor kloakken har rent ut i flere titalls år. Dette er et stort tiltak i kampen for et renere Frøylandsvatn.⁴⁹

Barna i bygden trenger en plass å være på dagtid ettersom flere kvinner går ut i arbeid. Fabrikken tar derfor initiativ til en barnepark i bygden. Det er Sannitetsforeningen som skal drifte denne barneparken, men fabrikken stiller med hus og hage til rådighet, samt dekker alle vedlikeholds- og strømgifter.⁵⁰

1977

Fabrikken har lenge hatt ambulansetjeneste i regi av Røde Kors lokalisert i fabrikken. Det er i den forbindelse et svært viktig tiltak fabrikken tar ved å sørge for betaling til dem som tjenestegjør på ambulansen.⁵¹

Turnoppvisning i det nybygde stadion til Frøyland I.L. i 1979, banneret for Kvernelands Fabrikk AS var godt synlig for tilskurere. *Foto: Amund Puntervoll.*

Biler foran klubbhuset til Frøyland I.L. våren 1978.
Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

Frøyland Idrettslag åpner endelig sin etterlengtede idrettsplass etter flere år med innsamling av penger. Fabrikken bidro mye, blant annet ved kjøp av tomt og ved å låne ut utstyr gratis for å opparbeide området.⁵²

Time Bondelag, i samarbeid med fabrikken, arrangerer sveisekurs for de som ønsker det i bygden. Det er flere som har gått til innkjøp av egne sveiseapparat, og de syntes det var viktig å holde et kurs i hvordan man bruker dette apparatet forsvarlig.⁵³

1978

Fabrikken arrangerer pensjonisttur. Et viktig tiltak for de pensjonerte i bedriften, som da utgjorde omtrent hele den eldre garden av innbyggerne i bygden. Dette er en tur som ble arrangert hvert år, og som ennå blir arrangert.⁵⁴

Områder rundt fabrikkens anlegg blir stadig større. Mer boligbygging og mer industri, samt mer handel og økt produksjon. Ledelsen er oppmerksom på at lokalsamfunnet utvikles til et større samfunn, med flere skoler, flere idrettslag over flere kommuner. Det blir stadig vanskeligere å skille mellom hvem som hører til hvor, da også arbeiderne oftere kommer fra steder utenfor lokalsamfunnet.⁵⁵

1979

Etter hvert som den gamle ambulansen begynner å bli godt brukt, ser Røde Kors behovet for ny ambulanse. Fabrikken bidro med penger for å få på plass en ny ambulanse.⁵⁶

Garasjen for ambulansen og brannbilen lå rett ved inngangen til fabrikkområdet til Kvernelands Fabrikk AS på Frøyland.
Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

Den nye Frøyland Ungdomsskole har i følge læreplaner behov for utstyr til metallsløydundervisning. Kommunen har ikke midler til å stille opp med dette. Sammen med den nærliggende redskapsfabrikken TKS AS ga Kvernelands Fabrikk AS utstyr til denne metallsløyden. Videre fikk ungdomskolen alt av metallrester fra fabrikkens side til å bruke i undervisningen. Det var også en interesse fra fabrikkens side for å få ungdommen interessert i metallfaget, med tanke på fremtidig arbeidskraft.⁵⁷

1980

Bedriftsidrettslaget som lenge har vært en viktig institusjon i bygden tar initiativ til en lysløype i Njåskogen. De får god hjelp fra både kommune og fabrikk. Spesielt er det orienteringsgruppen ved fabrikkens side som har hatt et sterkt ønske om lysløype. Nå kan alle bruke Njåskogen mer og lengre utover kveldene.⁵⁸

Det gamle forsamlingshuset fra 1923 tjener ikke lenger til formålet. Fabrikkens bevilger derfor 25.000 kr og tomteareal til et nytt forsamlingshus.⁵⁹

Frøyland Idrettslag ønsker å bygge en ny fotballbane på grunn av mange medlemmer og behov for flere baner. Fotballbanen skal ligge på fabrikkens eiendom, og idrettslaget får leie området til en krone per år. En avtale om et femti års leie blir inngått, og idrettslaget betaler hele summen med en gang.⁶⁰

Reduksjon av belastningsskader i arbeidet er, og har vært et viktig fokusområde for fabrikkens side. Det opprettes en egen treningsavdeling for ansatte som sliter

med skader og som er lettere uføre. Denne avdelingen er fortsatt viktig for fabrikkens side.⁶¹

1981

Frøyland Idrettslag feirer 50-års jubileum. Dette feires i velferdsbygget til fabrikkens side. Det er her idrettslaget som en symbolsk handling gir tilbake de 50 kronene for leie av den nye fotballbanen.⁶²

Frøyland Skolekorps feirer 20-års jubileum dette året, og det var naturlig å holde en jubileumskonert i kantinen på fabrikkens side, siden fabrikkens side hadde støttet opp under korpset helt fra starten.⁶³

1982

Samfunnshuset på Kverneland, som det over en lenge periode var snakk om, blir endelig en realitet.

Samfunnshuset på Kverneland i 1983/1984.

Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

Fabrikken gir tomt til huset for én krone og 100.000 kroner til bygging.⁶⁴

1983

Kvernelands Fabrikk AS gir utstyr til metallsløyd-undervisning til Orstad skole.⁶⁵

Fabrikken var også involvert i kampen om å få beholde Trikantens Barnepark i bygden. Bedriften ønsket å ha dette tilbudet lokalt, men kommunen var negativ og ønsket ikke å bevilge penger til aktiviteten.⁶⁶

1984

Samfunnshuset er i rute og alle gleder seg til det står ferdig. Bygget skal romme blant annet ungdomsdiskotek, bank, post, festsal, bibliotek og tannlege.⁶⁷

Fabrikken påtar seg å fikse opp fotballbanen som ligger ved fabrikkens, og som bedriftsidretten bruker. Dette bruker de 100.000 kr på.⁶⁸

Frøyland ungdomsskole får en gave av fabrikkens; de overtar en hel del datamaskiner fra fabrikkens. Disse skal bli brukt i undervisningen.⁶⁹

I Rogalands Avis kan vi lese om "Millionklubben" ved Kverneland Fabrikk AS, som er fabrikkens velferdsfond. Gjennom fondet tilfører fabrikkens midler til de ansatte, for å holde utstyr som tilhengere, motorsager og vedkløyver. Dette er et tiltak som gir de ansatte muligheten til å låne med seg hjem tilgjengelig verktøy. Mange har benyttet seg av dette, og det er i dag et svært attraktivt tilbud. Fondet har en ansatt på heltid for å administrere og holde utstyret i orden.⁷⁰

1985

Samfunnshuset er endelig klart til bruk den 16. juni. Under avduking ga fabrikkens en gave til samfunnshuset, et stort filmlerret og en lysbildefremviser. Lederne for prosjektet fikk også tilbake den ene kronen de ga for tomtens.⁷¹

1986

De to siste utgavene av "Ambolten" blir gitt ut dette året. Bedriftsbladene har vært en viktig kilde for de ansatte og innbyggerne, det var gjennom "Ambolten" de fulgte med på hva som skjedde i og rundt Kvernelands Fabrikk AS.

1987

Fabrikken stiller areal til rådighet for en BMX-bane. Sykkelsporten ble svært populær blant befolkningen i boligområdet Orstad i Klepp kommune, like ved Kverneland. Det var relativt få fra Kverneland som tok del i denne sporten.⁷²

Trikanten Barnepark feirer tiårsjubileum. Nå er det barna som gir en gave til Kjell Harstad, direktør ved fabrikkens på det tidspunktet.⁷³

Fabrikken gir også Jærmuseet et lite bidrag til restaurering av gamle traktorer.

Oppretting av eget eiendomsselskap, Kverneland AS, er enda et nytt vendepunkt for fabrikkens. Selskapets oppgave er å forvalte fabrikkens resterende mengde av areal og eiendom. Det er eiendom som er lokalisert lokalt, nasjonalt og internasjonalt. De selger vekk mye eiendom i nærområdet, hovedsakelig til an-

Kvernelands Fabrikk AS får et bilde som gave i anledning 10-års-jubileum av Trikantens barnehage. Her sitter økonomidirektør i bedriften Kjell Harstad blant unger i barnehagen.

Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

nen industri. Arealet kunne ellers blitt nyttet til andre lokale og samfunnsnyttige formål.⁷⁴

1989

Fabrikken engasjerer seg i kampen for et renere Frøylandsvatn atter en gang. Fabrikken står som en betydelig grunneier, og det er årsaken til at de velger å bruke midler på dette formålet.⁷⁵

LOKALT SAMFUNNSANSVAR GJENNOM MER ENN 100 ÅR – SÅ STOPP

Ut ifra tidslinjen kan vi se at det meste av aktiviteten vi kan lese om ovenfor, ser ut til å forsvinne. "Ambolten" gis ikke ut lenger og avisene skriver ingenting om hva fabrikken gjør for lokalsamfunnet. Derfor må vi se, hvordan ledelsesstrukturen i Kvernelands Fabrikk har utviklet seg.

Det store skillet kommer i 1983. Dette året bestemte Kvernelandsfamilien seg for å gå på børs, såkalt «Go Public». Grunnen til dette var at man så endringer komme raskt, og derfor ville være forberedt på eventuelle svingninger i markedet. Videre ville ledelsen ha tilfredsstillende egenkapital, og ikke være avhengig av dyre banklån. Samtidig var det flere i Kvernelandsfamilien som ikke lenger ønsket å sitte med aksjer i bedriften, og nå kunne de selge disse. Etersom familien på dette tidspunktet var relativt stor, ble det mer eller mindre et naturlig vendepunkt å børsnotere bedriften for å øke egenkapitalen. Da åpnet de også for at uten-

forstående kunne kjøpe en andel i selskapet.⁷⁶

Med dette hadde ikke lenger bedriftseierne og styret den samme tilhørigheten til bedriften og bygden som de hadde hatt i over 100 år. Det er slutt på det som var en familiebedrift, det blir starten på et konsern. Kvernelands Fabrikk AS gikk over i en fase med et mer profesjonelt lederskap med økonomer i den daglige ledelsen. Hyppige utskiftninger i styret og i ledelsesgruppen er det som preger konsernet nå.⁷⁷

Også mine informanter var stort sett enige enige om at kursen endret seg på slutten av 1980-tallet. Retningen ble snudd mot det internasjonale og globale markedet. Tidslinjen ovenfor viser etter min mening den gjensidige avhengigheten som var mellom bygd og fabrikk med et samspill og en relasjon som flere andre bygdesamfunn i Norge ikke kan vise til. Fabrikken hadde behov for stødig og fast arbeidskraft, mens bygden hadde behov for en stødig bidragsyter til et velferdssamfunn.

Flere av de tiltakene som er presentert ovenfor forhindret trolig at Kverneland ble et tettsted med preg av brakkeby. Direktøren ønsket å bruke mye midler og energi på å opparbeide et levedyktig og moderne lokalsamfunn, en hageby heller enn et fabrikkstrøk.⁷⁸

Kvernelands Fabrikk AS sine sosiale handlinger var mange og betydningsfulle da Kvernelandsfamilien var involvert og i styresetet frem til 1990-tallet. Da tiden kom for at fabrikken valgte å gå på børs, endret dette seg betraktelig. Lokalsamfunnet ble tidvis glemt

i all oppmerksomhet som ble viet det nye storkonsernet Kverneland Group.

Da Ole Gabriel Kverneland III. fortsatt var direktør og leder for bedriften, var det mer eller mindre en "ja til alt-trend". Idrettslaget fikk litt, samfunnshuset fikk litt, Røde Kors fikk litt og Skolekorpset fikk sitt. Selv om det å tjene penger selvfølgelig var første prioritet, ble det å dele med bygdens institusjoner normen, og det ble sett på som en nødvendighet.

Da familien ga slipp på store deler av eierskapet, kom det andre, ukjente personer til i styresetet. Dette var personer som ikke hadde noe tilhørighet til bygden, og som hadde et helt annet fokus enn det man tidligere var vant med. Det er ingen hemmelighet at de som i dag styrer Kverneland Group ønsker en suksessfull bedrift fremfor en symbiose med lokalsamfunnet.⁷⁹

AVSLUTNING:

Tidlig på 1900-tallet viste Kvernelands Fabrik en sterk vilje til å ta på seg et samfunnsansvar. Fabrikken fungerte som et sosialt organ i bygden, og bidro med både penger, utstyr, lokaler og innsats for å skape et levedyktig og fungerende lokalsamfunn. Det lå implisitt i bedriften å påta seg en rolle i lokalsamfunnet. Det betyr at fabrikken var klar over denne rollen og viste et ansvar ut ifra den, ikke på basis av strategiske avgjørelser, men det var bare sånn det var.

Kvernelands Fabrikk AS har helt frem til midten av 1980-tallet vært en ressurs og nødvendighet for lokalsamfunnet, hovedsakelig fordi de var den eneste industrien i området, og en bedrift bygden faktisk ble bygget rundt. Fabrikkens lokalsamfunnsansvar, som vist i tidslinjen, gjenspeiler dette, ved å satse på de interesser og områder som lokalsamfunnet og fabrikken mente var viktig. Det var de som jobbet ved fabrikken som også var de som ledet ulike institusjoner i lokalsamfunnet. Det er dermed stor grunn til å tro at dette var utslagsgivende for hvilke områder i lokalsamfunnet fabrikken bisto. Kvernelands Fabrikk AS har i en årrekke vist lokalsamfunnsansvar gjennom engasjement innenfor kultur og idrett, utdanning, infrastruktur, samfunnsnyttige formål og helse.

Eksempler på dette er blant annet gaver fra fabrikken til idrettslaget. De får tomt, utstyr og midler til å bygge et stadion. Fabrikken bidro til bedriftsidrett og opparbeidelse av lysløyper. Frøyland Skolekorps var en hjertesak for konen til O.G. Kverneland III., og fabrikken bidro med opprettelse av dette, i tillegg til uniformer, instrumenter og turer. Fabrikken opparbeidet også det meste av institusjonene i lokalsamfunnet, blant annet samfunnshus, forsamlingshus, postkontor og barnepark. I tillegg var både brannvesen og ambulanse, som var ansvarlig for bygden, stasjonert ved fabrikken. Skolen og barnehagene fikk overta utstyr og maskiner når disse skulle byttes ut.

Undersøkelsen viser at Kverneland Group i nyere tid har redusert sitt lokale samfunnsansvar betraktelig. Det er flere årsaker til dette, blant annet endringer i markedet og omgivelsene og at ledelsen valgte å børsnotere selskapet på Oslo Børs. Globalisering av bedriften, med fokuset «opp og ut», og ikke inn mot lokalsamfunnet, er en annen faktor. Flere årsaker er selvfølgelig også tenkelig.

Gunvor Bertelsen sin prolog fremført under 17. maifeiring i 1975. Prologen viser tydelig hvordan innbyggerne på Kverneland karakteriserte stedet og seg selv.

TIL KVERNALAND

Rundt om i all verdens byer,
i Londen, New York og Paris
blir storgater og avenyer besunget
til dikterens pris.
Som du ser
har vi og en gate her,
humpene går opp og ner.
Ka kan vi vel ønske mer?
Vann, jord, sand,
blir til skummelt sølevann,
som spruter opp på alle mann
i «Riset» her på Kvernaland.

Folk fra ferie kommer.
Fra utland da har de med
steintøy, skjerf, krydderier.
Ka donderen ska de med det.
På "Bua" e
Jo alt det som du trenge te.
Sukker, gjær, fat og skje.
Og du får 10 prosent på det
Og hør her nå
Reinert har jo mer endå.
Pengelodd me nummer på.
Tippesedler kan du få.

Det krele av fortauskafeer
på gatene nedi Paris.
På restaurantene blir der supea
te svimlande høge pris.
Slikt hakje vi,
men det er så trivelig
med gatekjøkken på si,
med både ditt og datten i.
Ja, bare se
Du kan kjøpe ka du ve.
Spandere du litt drikke te.
Kan du kose deg med det.

Fortsetter neste side >

LITTERATURLISTE

Blowfield, Michael og Alan Murray (2011). *Corporate responsibility (2 ed.)*. United States Of America, NY: Oxford University Press Inc.

Erichsen, Egil Werner. (1945). *75 år i Norsk tekstil*. Oslo: Grøndahl & søns boktrykkeri.

Fossåskaret, Erik. (1999). *Ferrolfolket ved fjorden*. Bergen: Nord 4.

Lindanger, Birger og Jørg Eirik Waula (2003). *Time; Gard og ætt* (Bd. 4). Time Kommune:Dreyer Bok.

Marquis, Christopher, Mary Ann Glynn og Gerald F. Davis (2007). *Community Isomorphism and Corporate Social Action*. Academy of Management Review, 32(3), 925-945.

NOTER

¹ Bedriften ble grunnlagt som O. G. Kverneland Fabrik, senere fikk den navnet Kvernelands Fabrik. Den ble aksjeselskap i 1938 og skiftet samme år navn til Kvernelands Fabrik AS. Navnet Kverneland Group blir i dag brukt for å markere at bedriften er en internasjonal konsern med mange underliggende selskaper.

² Fossåskaret, 1999; Erichsen, 1945.

³ Lindanger, 2003.

⁴ Lindanger, 2003.

⁵ Åse Njå, 2013.

⁶ Lindanger, 2003.

⁷ Lindanger 2003.

⁸ Intervju med Åse Njå 2013.

⁹ Intervju med Åse Njå 2013.

¹⁰ Lindanger 2003.

¹¹ Lindanger 2003.

¹² Nordstrand 2004.

¹³ Lindanger 2003.

¹⁴ Lindanger 2003.

¹⁵ Lindanger 2003.

¹⁶ Lindanger 2003.

¹⁷ Lindanger 2003.

¹⁸ Lindanger 2003.

¹⁹ Lindanger 2003.

²⁰ Lindanger 2003.

²¹ Lindanger 2003.

²² Intervju med Åse Njå, 2013. Intervju med Jostein Eide, 2013.

²³ Ambolten 1/1966.

²⁴ Ambolten 1/1965.

²⁵ Næringsrevyen 1967.

²⁶ Ambolten 1/1966.

²⁷ Ambolten 1/1966.

²⁸ Ambolten 3/1966.

²⁹ Ambolten 2/1967.

³⁰ Ambolten 4/1967.

³¹ Ambolten 1/1968.

³² Ambolten 3/1968.

³³ Ambolten 3/1968.

³⁴ Ambolten 3/1968.

³⁵ Ambolten 4/1968.

³⁶ Ambolten 2/1969.

³⁷ Ambolten 1/1969.

³⁸ Ambolten 4/1969.

³⁹ Ambolten 4/1969.

⁴⁰ Jærbladet 21.12.1971.

⁴¹ Ambolten 1/1973.

⁴² Ambolten 2/1973.

⁴³ Ambolten 3/1973.

⁴⁴ Ambolten 2/1975.

⁴⁵ Ambolten 3/1975.

⁴⁶ Ambolten 4/1975.

⁴⁷ Ambolten 1/1976.

⁴⁸ Ambolten 3/1976.

⁴⁹ Ambolten 3/1976.

⁵⁰ Ambolten 4/1976.

⁵¹ Ambolten 1/1977.

⁵² Ambolten 3/1977.

⁵³ Ambolten 4/1977.

⁵⁴ Ambolten 1/1978.

⁵⁵ Ambolten 4/1978.

⁵⁶ Ambolten 1/1979.

⁵⁷ Ambolten 4/1979.

⁵⁸ Ambolten 1/1980.

⁵⁹ Ambolten 1/1980.

⁶⁰ Ambolten 1/1980.

⁶¹ Ambolten 2/1980.

⁶² Ambolten 4/1981.

⁶³ Ambolten 4/1981.

⁶⁴ Stavanger Aftenblad 08.09.1982, Jærbladet 11.06.1982; Ambolten 2/1982.

⁶⁵ Ambolten 1/1983.

⁶⁶ Ambolten 2/1983.

⁶⁷ Stavanger Aftenblad 19.01.1984.

⁶⁸ Ambolten 1/1984.

⁶⁹ Ambolten 1/1984.

⁷⁰ Rogalands Avis 18.02.1984.

⁷¹ Ambolten 2/1984.

⁷² Jærbladet 03.06.1987.

⁷³ Jærbladet 03.06.1987.

⁷⁴ Aftenposten 27.05.1987.

⁷⁵ Stavanger Aftenblad 06.10.1989.

⁷⁶ Ambolten 2/1983, Nordstrand, 2004; Intervju med Jostein Eide, 2013.

⁷⁷ Nordstrand 2004.

⁷⁸ Intervju med Åse Njå 2013.

⁷⁹ Intervju med Svein Gaute Oftedal, 2013.

⁸⁰ Ambolten 2/1975, s.10-11.